शुद्धिकौमुदी ।

कविकङ्कणाचार्य्य

श्रीगोविन्दानन्दविरचिता

एसियाटिकसोसाइटीनामिकायाः सभाया

अनुमत्या

भट्टपल्लीनिवासिना

श्रीकमलकृष्णस्मृतिभूषणेन

संस्कृता ।

कलिकाता-राजधान्यां

श्रीउपेन्द्रनाथचक्रवर्त्तिना

संस्कृतयन्त्रे मुद्रिता ।

एसियाटिकसोसाइटीनामिकया सभया प्रकाशिता च ।

१९०५ खृष्टाब्दे ।

वर्षक्रियाकौमुदी।

श्रीश्रीसीतारामाभ्यां नमः॥

चिन्ताश्मीयति धातरि व्रजवधूचित्तेषु पाशीयति
श्रीराजि स्तुवति प्रसादविहितश्यामाम्बुजश्रीयति।
यस्मिंश्चाखिलचातुरी जलधिजावक्त्राम्बुजेऽलीयति
क्षौणीभारहराय यादवकुलोत्तंसाय तस्मै नमः॥१॥

धुनोतु ध्वान्तमस्माकमन्तश्चिन्ताभिसम्भृतम्।
गोविन्दवदनोदस्तपाञ्चजन्यजयध्वनिः॥२॥

येन ज्योतिषपङ्कजेषु नितरां मार्त्तण्डबिम्बायितं
श्रीगोविन्दपदारविन्दयुगले लीलामरालायितम्।
वेदान्तस्मृतिसन्ततित्रिपथगोन्मेषे हिमाद्रीयितं
केषां नो परिशीलितो गणपतिर्भट्टः सतां दृग्विधः॥३॥

तत्तनुजन्मा विदुषामनुरागमधूलिकाभिरासिक्तः।
मधुरिपुपदारविन्दश्रद्धामृतमाधुरीरसाभिज्ञः॥४॥

आलोच्याखिलसंग्रहानविकलं दृष्ट्वा पुराणान्यपि
प्रोक्ताः सम्यगथो विविच्य मुनिभिर्मन्वादिभिः संहिताः।
श्रीमत्तातपदारविन्दविलसद्धूलिभरोद्गतः
श्रीगोविन्दकविः करोति ललितां वर्षक्रियाकौमुदीम्॥५॥

अथ संवत्सरकृत्ये निरूपणीये प्रायशः कर्म्माधिकरणतया विहितानां तिथीनां प्राधान्यात् प्रथमं तावत्तिथिस्वरूपनिरूपणपूर्व्वकं कर्म्मोपयुक्तभागा निरूप्यन्ते ।

तिथिस्वरूपमुक्तं सूर्य्यसिद्धान्ते,—

> अर्कादिनिःसृतः प्राचीं यद्यात्यहरहः शशी ।
>
> [1][भागैर्द्वादशभिस्तत्स्यात्तिथिश्चान्द्रमसं दिनम् ।]
>
> तच्चन्द्रयानमंशैस्तु ज्ञेया द्वादशभिस्तिथिः ।

अमावस्यान्तक्षणे सूर्य्याचन्द्रमसोः सहावस्थाननियमः, प्रतिपदारम्भे अर्कादिनिर्गतः सन् शशी प्रत्यहमर्कात् प्राचीं दिशं प्रयाति तत्प्रत्यहं चन्द्रस्य प्रयाणं द्वादशभिरंशैः परिमितं तिथिरेका ज्ञेया । [2]यावता कालेनार्कमवधिं कृत्वा द्वादशांशपर्य्यन्तं चन्द्रस्य प्रयाणं स्यात् स कालः तिथिः स्यादित्यर्थः ।

· तच्च चन्द्रस्य द्वादशांशप्रयाणं कदाचित् समगत्या षष्टिभिर्दण्डैः कदाचिन्मन्दगत्या किञ्चिदधिकैः कदाचिच्च शीघ्रगत्या किञ्चिन्न्यूनैर्भवति । एवं त्रिंशद्द्वादशांशप्रयाणे त्रिंशत्तिथयः स्युः पुनरपि दर्शान्ते सहावस्थानमिति । तासाञ्च त्रिंशत्तिथीनां यथाक्रमं प्रतिपदादयः संज्ञाः ।

प्रथमपञ्चदशद्वादशांशैः सूर्य्याचन्द्रमसोः षड्राश्यन्तरं भवति, स च प्रतिपदादिपौर्णमास्यन्तः शुक्लः पक्षः, शेषैस्तु प्रतिपदादिदर्शान्तः कृष्णः पक्षः । शुक्लपक्षे प्रत्यहं चन्द्रस्य कलावृद्धिः कृष्णे च क्षयः । एवं पक्षद्वयेन चान्द्रो मासो मुख्यो ज्ञातव्यः ।

---

१ क ख पुस्तके,—[ ]—चिह्नितपादद्वयं नास्ति ।

२ ख पुस्तके,— यावत्कालेन ।

तेनार्कात् स्वनिर्गमकालमारभ्य चन्द्रस्य प्रतिहादशांशप्रयाण-कालस्तिथिरिति लक्षणं सम्यक्तम् ॥

अन्ये तु चन्द्रस्य प्रत्येककलानां वृद्धिक्षयकालस्तिथिरिति वदन्ति । तन्मन्दं, क्षयवृद्धोर्दयोरननुगमकत्वे[1] नानार्थतापत्तेः, अचेन्दुराद्ये प्रहरेऽवतिष्ठते चतुर्थभागोनकलावशिष्ट इति ज्योतिःशास्त्र-परिशिष्टवचने तिथिद्वये एककलाक्षयप्रतिपादनाच्च ।

तत्र यस्यां तिथौ यत्कर्म्म विहितं सा तिथिर्यस्मिन् दिने,— "पूर्व्वाह्णो वै देवानां मध्यन्दिनं मनुष्याणामपराह्णः पितृणा-मित्यादिश्रुतिभिः, तथा पूर्व्वाह्ण एव कुर्व्वीत देवतानाञ्च पूजन-मित्यादिस्मृतिभिश्च" यथायथं विहितेषु दिवा[2] पूर्व्वाह्णमध्याह्ना-पराह्णरात्रिकालेषु लभ्यते, तत्र काले तस्मिन् दिने तत्तिथौ कर्म्मानुष्ठानमसंशयमेव ।

यदा त्वेका तिथिर्दिनद्वये कर्म्मयोग्या विहितकाले लभ्यते न लभ्यते वा तदा कदा कर्म्मानुष्ठानमिति संशये युग्मवचनादेव व्यवस्थामाह ग्रन्थपरिशिष्टम्,—

युग्माग्निकृतभूतानि षण्मुन्योर्वसुरन्ध्रयोः ।
रुद्रेण द्वादशी युक्ता चतुर्द्दश्याथ पूर्णिमा ॥
प्रतिपदाप्यमावस्या तिथ्योर्युग्मं महाफलम् ।
एतद्व्यस्तं महाघोरं हन्ति पुण्यं पुरातनम् ॥

युग्माग्नीति द्वितीयातृतीये कृतभूतानि चतुर्थीपञ्चम्यौ षण्मुन्योः

१ "ख" अनुगमकत्वे ।
२ "ग" पुस्तके [•] चिह्नितसन्दर्भो नास्ति ।

षष्ठीसप्तम्यौ वसुरन्ध्रयोरष्टमीनवम्यौ । प्रथमार्थे षष्ठी चार्षः युग्म-मित्यनेनान्वयो वा ।

रुद्रेण द्वादशी युक्ता एकादशीद्वादश्यौ चतुर्द्दशीपौर्णमास्यौ अमावस्याप्रतिपदौ च एतयोर्द्वयोर्द्वयोस्तिथ्योर्युग्मं परस्पराभिसम्बन्धो महाफलं तच्च कृतस्य कर्म्मणो महाफलत्वात्तदपि ।

तथा अयमर्थः,— यस्मिन् दिने तृतीयायुक्ता द्वितीया स्यात् सैव कर्म्मार्हा न तु पूर्व्वदिने प्रतिपद्युक्ता तथा द्वितीयायुक्तैव तृतीया कर्म्मार्हा न तु परदिने चतुर्थीयुक्तेति ।

अतएव "एतद्व्यस्तं महाघोर"मित्यादिना व्यस्ततिथेर्निन्दानुवादः कृतः । एवमन्यासामिति तिथीनां बोद्धव्यम् ।

तथा व्यक्तमुक्तं तत्रैव,—

षष्ठ्यष्टम्यप्यमावास्या कृष्णपक्षे त्रयोदशी ।
एताः परयुताः पूज्याः पराः पूर्व्वेण संयुताः ॥

एताः षष्ठ्याद्या एतत्परतिथिभिः सप्तम्यादिभिर्युताः, परास्तु सप्तम्यादयः पूर्व्वेण षष्ठ्यादितिथिना युताः पूज्याः कर्म्मार्हा इत्यर्थः । तिथिशब्दो द्विलिङ्गः ।

अत्र कृष्णपक्षे त्रयोदशीचतुर्द्दश्योर्युग्मताभिधानात् शुक्लत्रयो-दश्या अयुग्मत्वमभिहितम् ।

अतएव पूर्व्ववचने चतुर्द्दश्याथ पूर्णिमेत्युक्तम् ।

तथा ब्रह्मगीतायाम्,—

एकादश्यष्टमी षष्ठी द्वितीया च चतुर्थिका ।
चतुर्द्दश्यप्यमावस्या उपोष्याः स्युः परान्विताः ॥

नागविद्धा च या षष्ठी सप्तम्या च तथाष्टमी।
दशम्येकादशी विद्धा [१][त्रयोदश्या चतुर्द्दशी ॥
भूतविद्धाप्यमावस्या न ग्राह्या मुनिपुङ्गवैः।
उत्तरोत्तरविद्धास्ताः कर्त्तव्याः काठकी श्रुतिः ॥

चतुर्द्दश्यत्र शुक्ला पूर्व्ववचनात्, नागतिथिः पञ्चमी,] त्रयोदश्या चतुर्द्दशीति शुक्लपक्षविषयं कृष्णपक्षे तयोः पूर्व्ववचने युग्मताभिधानात्। भूततिथिश्चतुर्द्दशी। तत्र प्रतिपद्विद्धा द्वितीया [२][तृतीया-] विद्धा चतुर्थ्यपि बोद्धव्या। न ग्राह्येति दैवकर्म्मणीति शेषः, उपोष्याः स्युरित्यभिधानात् पूर्व्वोक्तवचनानामपि दैवकृत्यमधिकृत्याभिधानाच्च। अतएव नोपवासमात्रविषयमिदं वचनं, एतदर्थमेव "उत्तरोत्तरविद्धास्ताः कर्त्तव्याः" इति पुनरुक्तम्। ताः षष्ठ्यादयः।

तथा व्यक्तमाह जाबालिः,—

अहःसु तिथयः पुण्याः कर्म्मानुष्ठानतो ।दश।
नक्तादिव्रतयोगे तु रात्रियोगो विशिष्यते ॥

दिवा दैवकर्म्मानुष्ठानेऽहःसु मध्ये युग्मतिथिसंयोगात्तिथयः पुण्याः प्रशस्ताः स्युः, अन्यथाऽहर्विहिते कर्म्मण्यहर्विधानमनर्थकं स्यात्। नक्तादिः प्रदोषः निशामात्रोपलक्षणं रात्रिव्रते तु रात्रौ युग्मतिथिसंयोगो विशिष्यत इत्यर्थः।

शिवरहस्ये,—

अष्टम्येकादशी षष्ठी द्वितीया च चतुर्द्दशी।

---

१ "ख" पुस्तके [ ] चिह्नितांशो नास्ति।
२ [ ] चिह्नितांशो "ग" पुस्तके नास्ति।

कर्त्तव्याः परसंयुक्ताः पराः पूर्व्वेण मिश्रिताः ॥

एतानि तु वचनानि व्रतादावुभयदिने विहितकाललाभे संशय एव । असंशये तु यद्दिने विहितकाले तिथिलाभस्तस्मिन्नेवेति प्रागुक्तं । यत्र तु षट्पञ्चमीव्रतादौ लक्ष्म्यादिपूजनं प्रधानं तदङ्गत्वेनोपवासविधिस्तत्र यस्मिन् दिने पूजनं तत्रैवोपवासो निर्व्विवाद एव ।

यत्र तु रामनवम्यादावुपवासो देवपूजनञ्च प्राधान्येन द्वयं विहितं तत्रोपवासस्याहोरात्रसाध्यत्वात् [1] [यद्दिने रात्रावपि युग्मतिथियोगस्तत्रैवोपवासस्तत्तिथिविहितं पूजादिकन्तु व्यस्ततिथावपि तत्परदिने पूर्व्वाह्ण एव संशयाभावेन युग्मवचनस्याविषयत्वा]दिति व्यक्तमुक्तम् भविष्ये,—

षष्ठीसमेता कर्त्तव्या सप्तमी नाष्टमीयुता ।
यतः सोपासनायेह षष्ठ्यामाङ्गरूपोषणम् ॥
एकादश्यां प्रकुर्व्वन्ति उपवासं मनीषिणः ।
उपासनाय द्वादश्यां विष्णोर्यद्वदियं तथा ॥

सप्तम्यामुपवासः सूर्य्यपूजनञ्च विहितं तत्र पूर्व्वदिने युग्मतानुरोधात् रात्रिमात्रयोगेऽपि षष्ठीयुक्तैव सप्तम्युपोष्या न तु परदिने सकलदिनव्यापिन्यष्टमीयुक्ता सप्तमी, यतः साष्टमीयुक्ता सप्तमी सूर्य्यस्योपासनायार्च्चनाय भवति तत्रैव पूर्व्वाह्णे सप्तमीलाभात्,[2] पूर्व्वाह्ण एव देवकृत्यविधानात् संशयाभावात्, संशये हि युग्म-

१ क,, ख,, चिह्नितपुस्तकद्वये [ ] चिह्नितांशो नास्ति ।
२ ग,, पुस्तके । सप्तमीलाभादिति पाठो नास्ति ।

वचनप्रवृत्तिः । उपवासस्याहोरात्रसाध्यत्वादुभयदिनसंशये षष्ठ्यां षष्ठी-युक्तायां सप्तम्यां पूर्व्वदिनेषु युग्मादरान्मुनय आहुः ।

अत्र यद्यपि सप्तम्यामुपवासः श्रूयते तथापि सप्तमीपदस्य स्वसम्बन्ध्यहोरात्रोपलक्षकता वचनात्, अन्यथा, अहोरात्राभोजन एवोपवासपदस्य शक्तत्वाद्वार्षिकसप्तम्यादिव्रतलोपापत्तिः, न खलु विच्छेदेन द्वादशसप्तमीमहोरात्रव्यापिता सम्भवति ।

एकादश्यामिति यथा द्वादशीव्रते द्वादश्यामुपवासो विष्णुपूजा च विहिता तत्रैकादशीयुक्तायां द्वादश्यां युग्मादरात्[1] पूर्व्वदिने उपवासं कुर्व्वन्ति, परदिनन्तु द्वादश्यां विष्णूपासनाय तत्रैव पूर्व्वाह्नलाभात्, तथेयमपि सप्तमीत्यर्थः ।

यदोभयदिने पूर्व्वाह्नलाभस्तदा पूजापि तत्रैव युग्मादरेणैवेति ध्येयम् ॥

एवञ्च यत्रैकस्मिन् दिने विहितकाले तिथिः साङ्गकर्म्मार्हा अन्यदिने विहितकाले किञ्चिदवस्थानात् साङ्गकर्म्मानर्हा, तत्र साङ्गकर्म्मार्हव्यस्ततिथेरपि ग्रहणं संशयाभावेन युग्मवचनाविषयत्वात् । विधिना तु साङ्गप्रधानकर्म्मगोचरतयैव तिथिर्विधीयते तदनर्हा-यास्तु विधेरेवाप्रवृत्तिः कुतः संशयः ।

न चानेनैव युग्मवचनेनान्यतिथिसहायभावेन विहिततिथौ कर्म्म विधीयते, अतएव काले खलु समारब्धमकालेऽपि समापये-दिति वचनमिति वाच्यं । विहिततिथौ साङ्गकर्म्मणि कृते कर्म्म-वैगुण्यप्रसङ्गात् अन्यतिथिसहायभावेनैव विधानात् ।

---

१ "ख"-चिह्नितपुस्तके युग्मतादरात् ।

अन्ये तु, इयमत्र विधीयते एकोऽन्यतिथिनिरपेक्षतया द्विखण्डतानिमित्तेन विहिततिथेर्नियमेन विधिः अन्यस्तु तिथ्यन्तरसम्वलिततया विहिततिथिरिति वदन्ति। तदयुक्तं, प्रमाणाभावात् विधिद्वयगौरवाच्च, एकस्मिन् वाक्ये विधिनियमयोरसम्भवत्वाच्च ॥

वस्तुतस्तु नेदं विधायकं युग्मवचनं किन्तु विधिप्राप्तायास्तिथेर्द्विखण्डतानिमित्तेन नियमविधायकं विधिस्तु साङ्गप्रधानकर्म्मार्थायामेवेति ।

काले खल्वितिवचनस्य अयमर्थः विहिततिथौ कर्म्मानुष्ठाने पूर्व्वाह्लादिप्रशस्तकाले कर्म्मारभ्य तदव्हिरप्रशस्तकालेऽपि कर्म्म समापयेत् न त्वन्यतिथेः कर्म्माण्यन्यतिथौ[१] तद्विधिविरोधादिति ।

एवं नक्षत्रस्याप्येकदिनसम्बन्धे तद्दिन एव दिनद्वयसम्बन्धे तु सन्देहे स्नानादौ युग्मविधिः । उपवासे तु,—

उपोषितव्यं नक्षत्रं येनास्तं याति भास्करः ।
तत्र वा युज्यते राम निशीथे शशिना सह ॥

इति विष्णुधर्म्मवचनात्, रात्रिसम्बन्धेन व्यवस्था रात्रौ नक्षत्रस्य वीर्य्यवत्त्वात् ।

यत्र तु विशेषोऽस्ति तत्र व्यस्तापि तिथिर्ग्राह्या विशेषानुरोधादेव संशयाभावात् ।

अग्निपुराणे,—

नागविद्धा तु या षष्ठी शिवविद्धा तु सप्तमी ।
दशम्येकादशी विद्धा कुर्व्वन् जह्यात् पुराफलम् ॥

---

१ "ख" पुस्तके कर्म्मान्यतिथौ ।

दशम्येकादशी यत्र सोपोष्या सा भवेत्तिथिः।
श्रवणेन तु संयुक्ता सा शुभा सर्व्वकामदा॥

शिवतिथिरष्टमी। अत्र [1]श्रवणायोगो विशेषः तदनुरोधाद्युग्मातिथेरपि ग्रहणम्। यदा तूभयदिने श्रवणायोगस्तदा युग्मादरेणैव व्यवस्था।

तथा वारयुक्ततिथौ संशयाभावात् व्यस्तेऽपि कर्म्मानुष्ठानम्।

यथा देवीपुराणे,—

यदा शुक्लचतुर्थ्यान्तु वारो भौमस्य वै भवेत्।
तदा सा सुखदा ज्ञेया सुखा नामेति कीर्त्तिता॥
स्नानदानादिकं कर्म्म सर्व्वमक्षयमुच्यते।

आदिपुराणे,—

शुक्लपक्षस्य सप्तम्यां यदादित्यदिनं भवेत्।
सप्तमी विजया नाम तत्र दानं[2] महाफलम्॥
स्नानं दानं जपो होम उपवासस्तथैव च।
सर्व्वं विजयसप्तम्यां महापातकनाशनम्॥

भविष्ये,—

अमा वै सोमवारेण रविवारेण सप्तमी।
चतुर्थी भौमवारेण अक्षयादपि चाक्षया॥
अमावस्यां यदा वारो भवेद्भूमिसुतस्य च।
गोसहस्रफलं दद्यात् स्नानमात्रेण जाह्नवी॥

१ ग,, पुस्तके, श्रवणायोगविशेषः।
२ "ख ग" पुस्तकद्वये, दत्तं।०

सिनीवाली कुहूर्वापि यदि सोमदिने भवेत्।
गोसहस्रफलं दद्यात् स्नानं यन्मौनिना कृतम्॥

सिनीवाली चतुर्द्दशीयुक्ता अमावस्या व्यस्तापि प्रशस्ता इत्यर्थः। शय्यात उत्थानमारभ्य मौनिना सतेत्यर्थः। अन्यथा वैयर्थ्यात् सर्व्वदैव स्नाने मौनविधानादिति।

एवं बुधाष्टमीव्रताद्यपि ज्ञेयम्।
वचनात्तु क्वचिद्ध्वस्ततिथेरपि ग्रहणम्॥

यथा भविष्ये,—

कार्य्या विद्धापि सप्तम्या रोहिणीसहिताष्टमी।

तथा, अलाभे रोहिणीभस्य कार्य्याष्टम्यस्तगामिनीत्यादि विशेषो वक्ष्यते।

देवीपुराणे,—

युगाद्या वर्षवृद्धिश्च सप्तमी पार्व्वतीप्रिया।
रवेरुदयमीक्षन्ते न तत्र तिथियुग्मता॥

एवं माघसप्तमीविहितं स्नानपूजादिकं यस्मिन् दिने अरुणोदयवेलायां सप्तमी तत्रैव कार्य्यं नात्र युग्मवचनावकाशः[1]।

यथा भविष्ये,—

सूर्य्यग्रहणतुल्या हि शुक्ला माघस्य सप्तमी।
अरुणोदयवेलायां तस्यां स्नानं महाफलम्॥

अत्र यदा एकस्मिन् दिने रात्रिशेषे सप्तमी तत्रैव परदिनमभिव्याप्य तत्परदिनेऽपि किञ्चिद्वर्त्तते, तदा अरुणोदयवेलायां

---

१ ग" तत्र।

दिनद्वये प्राप्तौ युग्मादरेण व्यवस्थेति केचित्, तन्न, तिथिद्वयस्यैक-दिनसम्बन्धेनैव अयुग्मत्वं व्यस्तत्वं चावश्यं वाच्यं अन्यथा तिथियुग्मा-व्यवस्था च भवति। दिनव्यवहारस्तु सूर्य्योदयात् परएव। तदुक्तं सूर्य्यसिद्धान्ते।

उदयादुदयं यावत् तावन्नाहः प्रकीर्त्तितमिति।

ततश्चारुणोदयवेला पूर्व्वदिनस्यैव तत्र च वर्त्तमाना सप्तमी सम्पूर्णैव परदिने किञ्चिद्विनिर्गताया एव सप्तम्या व्यस्तत्वं। एवञ्च सम्पूर्णायां तिथौ निःसंशयानुष्ठानात् युग्मवचनाप्रवृत्तेः परदिनारुणोदयवेला-यामपि स्नानादिकं स्यात्।

न च पूर्णतिथेरपि युग्मं प्रशस्तं तिथ्योर्युग्मं महाफलमिति वचनादिति वाच्यं, व्यस्ततिथ्यपेक्षयैव युग्मतिथेः प्राशस्त्यकथनात् तदेकवाक्यत्वात्, व्यस्ततिथिनिन्दा हि युग्मतिथिप्रशंसार्था।

अतएव भविष्ये,—

षष्ठीसमेता कर्त्तव्या सप्तमीत्युक्त्वा, [1]नाष्टमीयुतेत्युक्तं। न चात्र व्यस्ततिथिनिषेधो विधीयते व्यस्ततिथेः शास्त्रतोऽप्राप्तेः वाक्यभेदा-पत्तेश्च[2] नापि पर्य्युदासः युग्मतिथेर्द्विशेषत्वेन पर्य्युदासासम्भवात्।

सामान्यप्राप्तौ हि पर्य्युदासः, तस्मात् युग्मतिथिविधेर्यप्राप्तं निषेधमनूद्य व्यस्ततिथिनिन्दा तदपेक्षया युग्मतिथिप्रशंसार्था, अन्यथा षष्टिदण्डात्मिकां पूर्णां तिथिं विहाय परदिने किञ्चि-न्निर्गतायां युग्मवचनात् व्रतादिकं प्रसज्येत।

---

१ क,, पुस्तके, नाष्टमीयुक्तं।

२ ग,, पुस्तके • भेदापत्तेश्च।

वस्तुतस्तु एवमुभयदिने विशेषाभावादरुणोदयवेलायां यद्यपि स्नानदानादिकमायाति तथापि कपालाधिकरणन्यायेन प्रथमोपस्थितस्यैव ग्रहणात् परदिनारुणोदयवेलायां स्नानादिकमशास्त्रीयं किन्तु पूर्व्वदिन एव प्रतीमः ।

एवमपराह्णविहितव्रतेऽपि दिनद्वयापराह्णे तिथिप्राप्तौ युग्मवचनाद्व्यवस्था ।

रात्रिव्रतेतरसम्बन्धात् विशेषमाह बौधायनः ।

उदयेतूपवासस्य नक्तस्यास्तमये तिथिः ।

मध्याह्नव्यापिनी याह्या एकभक्तव्रते तिथिः ॥

दिनद्वयेतरसम्बन्धे युग्मादरेण व्यवस्था ।

एकभक्तव्रते मध्याह्नविहितैकभक्तनियम इत्यर्थः । उदये तूपवासस्येति पूर्व्वदिने किञ्चिन्मात्रव्यस्ततिथियोगः ततः पूर्णतिथिलाभः परदिने तु किञ्चिन्मात्रतिथिलाभस्तथापि परदिन एवोदयगामिन्यामुपवासो युग्मादरात्तु व्यस्ततिथियुक्तायां पूर्णायां ।

तथा भविष्ये,—

स्नानोपवासनियमे घटिकैकापि चेद्भवेत् ।

सा तिथिः सकला ज्ञेया पित्रर्थे चापराह्णिकी ॥

घटिकार्द्धं त्रिभागं वा यस्यो दूषयते तिथिं ।

पञ्चगव्यघटं पूर्णं सुराया बिन्दुको यथा ॥

यत्र तु षष्टिदण्डात्मिका पूर्णा तिथिः परदिने च किञ्चिन्निर्गता न तत्र युग्मादरः किन्तु पूर्णायामेवोपवासः ।

[1]यथाह पराशरः।

त्रिसन्ध्यव्यापिनी या तु सैव पूज्या सदा तिथिः।

न तत्र युग्मादरणमन्यत्र हरिवासरात्॥

दिवारात्र्योः सन्धिः सन्ध्या, तासु तिसृषु सन्ध्यासु उदये ऽस्तकाले परदिनोदयकाले च वर्त्तमाना त्रिमुहूर्त्तव्यापिका या तिथिः सैवोपोष्या, न तत्र परदिनविर्गमे युग्मादरः कार्य्यः, व्यस्ततिथ्यपेक्षयैव युग्मतिथेः प्राशस्त्यात्। हरिवासरे एकादश्यान्तु न पूर्व्वाग्रहणं किन्तु तत्र वर्द्धितायामेव उपवासः परदिने वचनात्, तथा प्रचेताः,—

पूर्णाप्येकादशी त्याज्या दिनत्रयं[2] वर्द्धते यदि।

द्वादश्यां पारणालाभे पूर्णैव परिगृह्यते॥

त्रितयमिति द्वादश्येकादश्यौ न तु दशम्येकादश्यौ, पूर्णा त्याज्येति वचनात् पारणालाभे प्रारणायोग्यद्वादश्यलाभ इत्यर्थः॥

आधुनिकास्तु युग्मपरतिथिषु सप्तम्यादिषु व्यस्ततिथियोगेऽपि यद्युदयास्तव्याप्तिस्तदा तत्रैवोपवासः त्रिसन्ध्यव्यापिनीतिवचनादि-त्याहुः, तदसन्दं, त्रिसन्ध्यपदानन्वयात्।

न च मध्याह्नकालोऽपि सन्ध्या अशब्दार्थत्वात्, त्रिसन्ध्यं यः पठेन्नित्यमित्यत्र तु नित्यपदात् सन्ध्योपासनकालत्रयलक्षणा, नचात्र तथा प्रमाणाभावात् किञ्च अन्यत्र हरिवासरादिति प्रतिप्रसवो न सङ्गच्छते।

१ क चिह्नितपुस्तके यथाह पारस्करः।

२ ख,, ग,; पुस्तकद्वये द्वितीयं।

यच्च हरिवासरो द्वादशीतिव्याख्यातं तदप्ययुक्तं । यमाश्रित्य तिष्ठन्ति सर्व्वे पापा हरेर्दिने इत्यादिष्वनेकमुनिवचनेष्वेकादशी-परतयोक्तेः ।

यद्व्रतं दिवा क्रियद्रात्रौ क्रियत् क्रियते तद्व्रतं दिवारात्रि-योगिन्यामेव तिथौ कार्य्यं नत्वेकयोगिन्यां विहितकालालाभात् अतएव न तत्र युग्मादरः संशयाभावात् ।

यथा वायुपुराणे,—

दिवारात्रौ व्रतं यत्तु एकस्यैव तिथौ स्मृतम्[1] ।
तस्यामुभययोगिन्यामाचरेत्तद्व्रतं व्रती ॥

यथा मनोरथद्वितीयायां दिवा वासुदेवार्च्चनं सन्ध्यायां चन्द्रो-दयेऽर्घ्यदानं नक्तं भोजनञ्च ।

विष्णुधर्म्मोत्तरे,—

देवमभ्यर्च्च्य पुष्पैश्च धूपदीपानुलेपनैः ।
उद्यतस्य च बालेन्दोर्दद्यादर्घ्यं समाहितः ॥
नक्तं भुञ्जीत च नरो यावत्तिष्ठति चन्द्रमाः ।
अस्तंगते न भुञ्जीत व्रतभङ्गभयान्नरः ॥

अस्तङ्गते चन्द्रे, अयञ्च युग्मादरो विधावेव न तु तिथिस्वरूप-मात्रोद्देशविहिततैलमांसादिनिषेधेऽपि

निमित्तं कालमाश्रित्य वृत्तिर्विधिनिषेधयोः ।
तत्र पूज्ये विधेर्वृत्तिर्निषेधः कालमात्रके ॥

इति वृद्धपरिगृहीतवचनात् ।

---

१ क,, पुस्तके,स्थितम् ।

ननु यद्येवं संशये युग्मवचनादेव व्यवस्था तदा देवलवचन-विरोधः कथं[1] विहरणीयः,

यथा,—

यां तिथिं समनुप्राप्य उदयं याति भास्करः ।
सा तिथिः सकला ज्ञेया स्नानदानव्रतादिषु ॥
यां तिथिं समनुप्राप्य अस्तं याति च भास्करः ।
सा तिथिः सकला ज्ञेया स्नानदानव्रतादिषु ॥

सकला सम्पूर्णा यथा निःसंशयं ग्राह्या तथैवासकलापि सकला ज्ञेयेत्यर्थः । एताभ्यां देवलवचनाभ्यां स्नानदानव्रतादिषु उदयास्त-सम्बन्धेन तिथिर्विधीयते ॥

सत्यं सामान्यविशेषन्यायाद्देवलवचनस्य युग्मवचनविषयेतरपरत्वं । यथा,—

देये पितॄणां श्राद्धे तु अशौचं जायते यदि ।
तदशौचे व्यतीते तु तेषां श्राद्धं विधीयते ॥

इति विशेषवचनदर्शनात् ।

श्राद्धविघ्ने समुत्पन्ने मृताहेऽविदिते तथा ।
एकादश्यां प्रकुर्व्वीत कृष्णपक्षे विशेषतः ॥

इति सामान्यवचनस्याशौचेतरविघ्नविषयत्वमिति ।

ततश्चोभयपक्षदशमीशुक्लत्रयोदशीकृष्णप्रतिपत्खखण्डतिथिषु देवकृत्यसंशये सर्व्वास्वेव तिथिषु सकलपितृकृत्यसंशये च देवल-वचनाभ्यामेवोदयास्तसम्बन्धेन व्यवस्था अत्रापिपदेन वैदिककर्म-

---

१ ख,, चिह्नितपुस्तके "कथं,, इति पदं नास्ति ।